

Osmanlı Muhacir Politikalarının Taşra Uygulamaları Bağlamında Kırım ve Kafkasya Göçleri: 1860-1866 Yıllarında Gelibolu Sancağı Örneği

Mehmet ÇETİNKAYA*

Özet

Osmanlı Devleti, 1860'larda yoğun göç dalgasıyla karşı karşıya kalmış ve sınırlı kaynaklarla muhacirleri iskân etme, sağlıklarını koruma, temel ihtiyaçlarını karşılama ve üretken bireyler haline getirme çabası göstermiştir. Göçmenlerin iskân bölgelerine sevkleri, iskân alanlarının belirlenmesi, barınma koşullarının sağlanması, mali ve aynı yardımların temini gibi meseleler merkez-taşra iş birliğini gerekli kılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerinden kapsamlı bir şekilde yararlanan bu çalışmada, 1860-1866 yılları arasında Gelibolu'da göç ve yerleşim politikalarının yerel olarak nasıl deneyimlendiğini ortaya koymak için mikro-tarihsel bir yaklaşım kullanılmaktadır. İdari yazışmalara, teftiş raporlarına ve dilekçelere odaklanarak, Osmanlı göç yönetiminin tarih yazımına özgün bir katkı sunarak, merkezi politikalar ile taşra gerçeklikleri arasındaki gerilimleri ortaya koymak amaçlanmaktadır. Gelibolu sancağında muhacirler kimi zaman toplu, kimi zaman dağınık şekilde farklı kaza ve köylere yerleştirilmiştir. Yerleşim sürecinde karşılaşılan barınma, iye, ulaşım ve sağlık yetersizlikleri gibi sorunlar, farklı düzeylerde çözüm arayışlarını beraberinde getirmiştir. Halkla ilişkiler, yardımlaşma pratikleri ve sosyal uyum süreçleri bu göç dalgasının insani ve toplumsal boyutunu şekillendirmiştir. Devlet, zamanla muhacirlerin keyfi yer değiştirmelerini önlemek adına çeşitli yasal tedbirler almak zorunda kalmıştır. İdari çekişmelerin, yolsuzluk iddialarının ve kaynak sıkıntılarının damga vurduğu bu süreçte, Kırım ve Kafkasya'dan gelen yaklaşık 7.000'den fazla muhacirin yalnızca Gelibolu sancağına yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göç Tarihi, Kırım, Kafkasya, Gelibolu, Muhacir.

Crimean and Caucasian Migrations in the Context of Provincial Implementation of Ottoman Immigrant Policies: The Case of the Sanjak of Gallipoli 1860-1866

Abstract

In the early 1860s, the Ottoman Empire faced a massive wave of Muslim immigration, primarily comprising Crimean Tatars and Circassians. Despite limited resources, the state aimed to resettle these immigrants, safeguard their health, meet their basic needs, and integrate them into society as productive members. This process required extensive coordination between central and local authorities. It involved immigrants' transportation from Istanbul, identification of settlement areas, provision of housing, and allocation of financial and material aid. This study, drawing extensively on Ottoman archival documents, employs a micro-historical approach to explore how migration and settlement policies were locally experienced in Gallipoli between 1860 and 1866. By focusing on administrative correspondences, inspection reports, and petitions, it aims to make an original contribution to the historiography of Ottoman migration management by revealing the tensions between central policies and provincial realities. In the Sanjak of Gallipoli, immigrants were settled either collectively or dispersed across various districts and villages. However, problems such as inadequate shelter, food shortages, transportation difficulties, and public health challenges required urgent administrative interventions. Social integration and relations with local populations added further complexity to the process. Over time, the Ottoman state introduced legal measures to prevent unauthorized relocations and conducted inspections to monitor the settlement process. It is understood that over 7,000 immigrants from Crimea and the Caucasus were settled solely in the Sanjak of Gallipoli.

Keywords: Migration History, Crimea, Caucasus, Gallipoli, Immigrant.

* Arş. Gör. Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Artvin / Türkiye, mehmetcetinkaya@artvin.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8521-8134

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Çetinkaya, M. (2025). Osmanlı Muhacir Politikalarının Taşra Uygulamaları Bağlamında Kırım ve Kafkasya Göçleri: 1860-1866 Yıllarında Gelibolu Sancağı Örneği, *Küllüye*, 6(3), 410-434.

<https://doi.org/10.48139/aybukulluye.1713240>

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
3 Haziran 2025	9 Ekim 2025	Araştırma Makalesi	410-434
3 June 2025	9 October 2025	Research Article	
Lisans / License: CC BY-NC 4.0			

Extended Abstract

In the nineteenth century, one of the most significant demographic shifts within the Ottoman Empire was the arrival of large waves of Muslim immigrants from Crimea and the Caucasus. The aftermath of the Crimean War and the final defeat of Circassian resistance in 1859 triggered massive flows of population across the Black Sea. By the early 1860s, tens of thousands of families sought refuge in Ottoman lands, creating a humanitarian and administrative crisis for the state. The central government responded by establishing the Muhacirin Komisyonu (Immigrant Commission) in 1860 to coordinate migration and settlement, but the ability to implement policy effectively depended on the resources, infrastructure, and local conditions of the provinces. The case of the Sanjak of Gallipoli between 1860 and 1866 offers a revealing micro-historical perspective on these dynamics. Located at a critical junction between the capital and the Balkans, Gallipoli received more than seven thousand immigrants, both Crimean Tatars and Circassians, and thus became an important laboratory of Ottoman migration management.

The aim of this study is to examine how migration and settlement policies, designed in Istanbul, were actually experienced in the provinces. While previous scholarship has focused primarily on broad demographic and political aspects of migration, this work highlights the everyday realities of settlement in a provincial context. By relying extensively on Ottoman archival documents—petitions, correspondences, inspection reports, and financial ledgers—it reconstructs the struggles, negotiations, and adaptations that characterized the settlement process. The analysis demonstrates that migration was not only a demographic phenomenon but also a complex social and political process, shaped by the interplay between central authority, local governance, and immigrant agency.

The first arrivals in Gallipoli occurred in August 1860, when Crimean families were temporarily accommodated in Malkara and Evreşe. Most lacked agricultural tools, livestock, or seed, which made it impossible to resume production in their new homes. To address this, the government authorized loans of 1,000 kuruş (piaster) per family, provided that households collectively guaranteed repayment. This arrangement illustrates both the economic vulnerability of immigrants and the pragmatic measures the state was willing to adopt. In the following years, large groups of Circassians arrived, and by late 1864 the English consular physician, Dr. Dickson estimated that 4,463 Circassians had been resettled in Gallipoli, alongside at least 1,250 Crimean Tatars, confirming the scale of the demographic transformation.

Despite these efforts, the settlement process was plagued by structural difficulties. Shelter, food supply, and health care were chronically inadequate. Mortality rates were devastating; in the summer of 1864, 153 of 451 newly arrived immigrants died within a few months, a rate exceeding thirty percent. Such figures highlight both the weakness of Ottoman health services and the consequences of overcrowded ships, unsanitary conditions, and epidemics that accompanied forced migration. In addition, Gallipoli's

geography, poor roads, and harsh winters limited the capacity of officials to inspect settlements and distribute aid. The reports of inspector İbrahim Kazım in 1864 emphasized how these constraints undermined the effectiveness of central policies.

Immigrants themselves were not passive in this process. They actively petitioned for better lands, resisted dispersal into scattered villages, and sometimes defied official orders. Bahçesaray (Bakhchysarai) immigrants, for instance, requested to be placed near relatives already in Gallipoli, and their appeal was approved. Others refused to leave the district capital for rural areas, insisting on collective settlement. Such demands conflicted with the government's fear that large tribal groups might maintain autonomous authority if allowed to settle together. Tensions with local populations also emerged, especially in cases where immigrants attempted unauthorized settlement. A striking example occurred in 1865, when around 160 Circassian families occupied the Imperial Forest of İnöz without authorization. The incident provoked protests from local villagers and even attracted the attention of foreign consuls, eventually escalating into an armed clash with Ottoman troops. The incident resulted in the deaths of many people and highlighted how migration intersects with land rights, security and diplomacy.

The settlement process was further complicated by accusations of corruption and abuse. Local officials were charged with embezzling food rations, forcing villagers to bear the costs of immigrant subsistence, or inflating expenses. Investigations were launched, but results were often inconclusive, reflecting the limited oversight capacity of the state and the blurred boundaries between local interest and administrative responsibility. Health and communication problems deepened the crisis. While Crimean Tatars were able to communicate relatively easily with local communities thanks to linguistic proximity, Circassians faced serious barriers. Their lack of proficiency in Turkish led to frequent misunderstandings in markets and in interactions with officials, sometimes escalating into violence. Translators were employed, yet some were accused of extortion and abuse, prompting petitions for their dismissal. Such incidents underline how linguistic and cultural distance hindered integration and added further complexity to the settlement process.

The Gallipoli case ultimately demonstrates the limits of Ottoman state capacity in the mid-nineteenth century. Despite genuine attempts to provide land, loans, and aid, the gap between central directives and provincial realities remained wide. The state was tested by the sheer scale of migration, the inadequacy of local infrastructure, and the constraints of geography. At the same time, immigrants were not merely victims of displacement. Through petitions, collective bargaining, and even unauthorized occupations, they actively influenced the terms of their settlement. Migration thus became a field of negotiation, where the balance of power between the state, local society, and displaced communities was constantly contested.

By 1866, at least 7,000 immigrants—1,250 Crimeans and over 5,000 Circassians—had been settled in Gallipoli and its surroundings. Yet even at that point, many families remained in precarious conditions, without proper housing or sufficient land. The

persistence of poverty, disease, and social tension reveals that the integration of immigrants was neither smooth nor complete. Instead, it was a prolonged and uneven process that tested the administrative, financial, and social resilience of the Ottoman Empire.

The broader implications of this study extend beyond the regional focus. First, the Gallipoli experience illustrates the fragility of Ottoman governance: the capacity to collect information, enforce decisions, and provide services was continuously undermined by structural limitations. Second, it reveals the agency of immigrants, who were able to shape outcomes through resistance, appeals, and adaptation. Finally, it underscores the significance of local dynamics—land disputes, relations with host communities, and linguistic barriers—as factors as important as central policies. Migration in this period was therefore not only a humanitarian or demographic issue but a fundamental political and administrative challenge.

By adopting a micro-historical lens, this research brings provincial realities into focus and offers new insights into the history of migration management in the Ottoman Empire. It demonstrates how the settlement of Crimean and Circassian immigrants in Gallipoli between 1860 and 1866 exposed the human cost of forced displacement, the weaknesses of imperial administration, and the resilience of communities struggling to survive and adapt in the face of adversity

Giriş

Kırım Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti, Kırım ve Kafkasya'dan gelen büyük muhacir kitlelerinin akınına sahne olmuştur. 1860 sonrasında bu iki bölgeden gelen Müslüman muhacirlerin sayısında yaşanan ciddi artış, mevcut iskân sisteminin sınırlarını zorlamış; devletin hem merkezî düzeyde hem de taşrada yeni iskân politikaları geliştirmesini zaruri hale getirmiştir (Yılmaz, 1999, s. 595). Devlet, göçün düzenli bir şekilde idare edilebilmesi için muhacirlerin işleriyle ilgilenecek yeni bir kurum ihtiyacı hissetmiştir. Bu ihtiyaç doğrultusunda 5 Ocak 1860 tarihinde başkanlığını Hafız Paşa'nın yaptığı Muhacirin Komisyonu kurulmuştur (Eren, 1966, s. 58; Saydam, 1997, s. 106; Erdem, 2018, s. 77).

Bu göç hareketi idari koordinasyon, mali kaynak yönetimi, halkla ilişkiler ve toplumsal bütünleşme gibi çok boyutlu meseleleri beraberinde getirmiştir. Göçmenlerin Osmanlı topraklarında yerleştirilmeleri süreci, merkez-taşra bürokrasisinin işleyişinden yerel halkın tepkilerine, maddi yardım mekanizmalarından sağlık, barınma ve ulaşım altyapısına kadar pek çok değişkeni içeren karmaşık bir toplumsal deneyim olarak şekillenmiştir. Göçü taşrada yönetmek üzere 1861 yılında memurlar görevlendirilmiştir (Saydam, 1997, s. 110; BOA. İ.DH. 479-32201, H. 04/04/1278).

1860-1876 yılları arasında meydana gelen göç hareketleri üzerine literatürde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, söz konusu dönemdeki göç dinamiklerini genel hatlarıyla ele almakta ve büyük ölçekte değerlendirmeler sunmaktadır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu geniş coğrafi sınırlar ve etno-kültürel çeşitlilik göz önüne alındığında, göç ve iskân süreçlerini yalnızca makro ölçekli yaklaşımlarla

analiz etmek yeterli değildir. Bu bağlamda, söz konusu demografik hareketliliğin yerel düzeydeki etkilerini, aktörlerini ve mekânsal dönüşümlerini ortaya koymaya yönelik mikro tarih çalışmalarının çok daha anlamlı ve açıklayıcı sonuçlar doğurduğu görülmektedir (Dündar, 2021, s. 40-41).

Literatürde, Gelibolu sancağına göçler özelinde yapılan çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma, 1860-1866 yılları arasında Kırım ve Kafkasya kökenli muhacirlerin Gelibolu sancağına yerleştirilme sürecini Osmanlı arşiv belgeleri ışığında analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel amacı, muhacirlerin taşraya sevk, barınma ve geçim sorunları, yerel halkla ilişkileri, devletin müdahale biçimleri ve yönetsel zorluklar üzerinden göç politikalarının yerel ölçekteki yansımalarını değerlendirmektir. Bu bağlamda şu sorulara yanıt aranacaktır: Gelibolu sancağına yönlendirilen muhacirler nasıl karşılanmış, nerelere ve hangi koşullarda yerleştirilmiştir? İskân süreci esnasında ve sonrasında muhacirlerin Osmanlı Devleti'ne ilettikleri taleplerin mahiyeti nedir ve bu taleplerin idarî uygulamalara etkisi nasıl olmuştur? Yerel idareciler ve halk bu süreçte nasıl dâhil olmuştur? Devlet, yaşanan aksaklıkları nasıl yönetmiştir?

Gelibolu sancağındaki göç politikalarının uygulanışını sağlıklı biçimde değerlendirebilmek için, öncelikle dönemin idari sınırlarının netleştirilmesi gerekmektedir. Ocak 1858 tarihli bir belgeye göre sancak; Şarköy, Ferecik, Evreşe, Mekri, Keşan, İnöz, İpsala ve Malkara kazalarını kapsamaktadır (BOA. MVL. 320-61, H. 07/06/1274). Her ne kadar ilerleyen yıllarda Gelibolu'nun Biga sancağına bağlandığı görülsede (BOA. MVL. 694-4, H. 21/07/1281), bu çalışma 1860-1866 döneminde geçerli olan sınırları esas almaktadır.

1. Gelibolu Sancağında 1860-1866 Yılları Arasında Muhacir İskânı

Rus istilas, Halidîliğin ve onunla bağlantılı olarak gelişen Müridizm'in bölgeye nüfuz etmesinden önce dağlı topluluklar tarafından daha dağınık ve sınırlı bir direnişle karşılanmıştı. Ancak Müridizm'in ideolojik ve örgütsel çerçevesi, bu direnişi daha bilinçli ve sistematik bir mücadeleye dönüştürdü. Zira bu anlayışa göre Müslümanların gayrimüslim bir idarenin boyunduruğu altında yaşamaları kabul edilemezdi. Müridizm, dağlılara iki yolu meşru göstermekteydi: ya hicret ederek Müslüman idaresi altındaki topraklara sığınmak ya da cihad yoluyla işgale karşı savaşmak. Böylece tarikatın dini-siyasi yorumu, bölgedeki direnişin hem meşruiyet zeminini hem de örgütlenme biçimini şekillendirdi (Temizkan, 2010, s. 83). Müridizm hareketinin yanı sıra Şeyh Şamil'in 1859 senesinde esir düşmesi de göç kararında etkili oldu. Bu vaziyet içerisinde pek çok Kafkasyalı Osmanlı'ya hicret kararı aldı (İpek, 1999, s. 5).

Osmanlı Devleti, 1859 senesi sonundan itibaren artan göç hareketleri karşısında, özellikle başkent İstanbul'un iskân kapasitesini aşan yoğunluklar nedeniyle yeni yerleştirme stratejileri geliştirmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler sonucunda, 1860 yılı başlarında İstanbul'da muhacirlerin iskânı için yeterli mekân bulunamaması nedeniyle yaklaşık 2.000 kişinin kentin yakın çevresindeki bölgelere geçici olarak yerleştirilmesine karar verilmiştir. Muhacirler bir yandan İstanbul'dan uzaklaştırılırken, diğer yandan başkente muhacir akışı devam etmiştir. Nitekim 1860 yılı ağustos ayı içerisinde yaklaşık

2.000 Kırım muhaciri aile İstanbul'a ulaşmış; bu muhacirlerin İzmit ve Gelibolu sancaklarında iskân edilmeleri gündeme gelmiştir. Sadaret'ten 13 Ağustos 1860 tarihinde Gelibolu kaymakamına gönderilen yazıda muhacirlerin iskân edilmesine elverişli münasip yer olup olmadığının kendilerine bildirilmesi istenilmiştir. Aynı ay yaklaşık 700 muhacir Gelibolu'ya ulaşınca kaymakamlık, muhacir iskânında izlenecek yolu merkeze sormuştur. Gelen cevapta, muhacirlerin açıkta bırakılmaması, hanlara ya da uygun yerlere yerleştirilmeleri ve talimatlara göre hareket edilmesi gerektiği belirtilmiştir (BOA. A.MKT.UM. 420-19, H. 25/01/1277; BOA. A.MKT.UM. 420-61, H. 26/01/1277). Bu yazışmalar, merkezin yerel idareyle sürekli iletişim içinde olduğunu ve mağduriyetleri önlemeye çalıştığını göstermektedir.

Ekim 1860 tarihli bir başka yazıda ise gayrimüslim ve Müslümanların yaşadığı Gelibolu'da muhacirlerin yalnızca Müslüman köylerine yerleştirilmesi ve kış yaklaşırken işlemlerin hızlandırılması gerektiği vurgulanmış; iskân sonrası yer değiştirmek isteyenlere nakliye desteği verilmeyeceği ifade edilmiştir (BOA. A.MKT.UM. 420-51, H. 26/01/1277). Bu yaklaşım, devletin muhacir iskânında hem merkezî kontrolü korumaya hem de yerleşim sürecinde disiplin sağlamaya yönelik kararlı tutumunu yansıtmaktadır.

1860 sonbaharına kadar Kırım'dan gelen muhacirlerden yaklaşık 100 aile (600 kişi) Malkara'ya, 50 aile ise Evreşe'ye yerleştirilmiştir. Yerel makamlara yapılan başvurular, göç sürecinin ciddi ekonomik kayıplarla sonuçlandığını göstermektedir. Tarımla geçinen muhacirler, göç sırasında hayvanlarını yok pahasına satmak zorunda kalmış; bu da yeni yerleşim yerlerinde üretime başlamalarını engellemiştir (BOA. İ.DH. 464-30949, H. 05/04/1277). Evreşe'ye iskân edilen 50 aileden sadece dördü temel geçim araçlarına sahipken 46 ailenin ise ziraî faaliyete başlayabilmek için zahire, tohumluk ve çift hayvanlarına ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Muhacirler devlete başvuruda bulunarak her aile için 1.000 kuruş borç verilmesi talebinde bulunmuştur. Bu talep yerel yetkililerce Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a iletilmiştir. Meclis, muhacirlerin birbirlerine kefil olmaları şartıyla bu talebi kabul etmiştir. Talebin Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a sunulmuş olması, merkezî idarenin bu tür ekonomik uyum taleplerini doğrudan ele aldığını göstermektedir (BOA. A.MKT.MHM. 200-85, H. 08/05/1277).

Kasım 1860'ta Tekfurdağı ve Gelibolu sancaklarında iskân edilmek üzere Abdülhakim Efendi kabilesinden 185 aile (785 kişi) Tekfurdağı'na ulaşmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 199-68, H. 27/04/1277; BOA. A.MKT.UM. 477-89, H. 04/05/1277). Gelibolu ve Tekfurdağı kaymakamlıkları arasındaki görüşmelerde, Gelibolu'ya 50 aileden fazla muhacirin yerleştirilmemesi kararlaştırılmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 200-46, H. 07/05/1277). Ancak Tekfurdağı'nda kalan muhacirler için yeterli alan bulunmadığı kaymakamlık tarafından merkeze bildirilmiştir. Tekfurdağı kaymakamı, ekonomik sıkıntı içindeki yerel halkı gerekçe göstererek, tüm muhacirlerin Gelibolu'da iskân edilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir. Kasım ayı itibarıyla Tekfurdağı'nda 421 aileden yaklaşık 2.500 kişinin iskân edilmiş olduğunu, yeni konut inşasının halkı zorlayacağını ve muhacirlerin idaresinin mal sandıklarının kaynaklarına bağlı olacağını belirtmiştir.

Ayrıca, Tekfurdağı merkezinde sadece 30 hanenin iskân edilebileceğini ifade etmiştir (BOA. A.MKT.UM. 435-93, H. 28/04/1277).

785 muhacirden 672'sinin Tekfurdağı kazalarında, 25 aileden 113 kişinin ise Midye nahiyesinde iskân edilmek istediği görülmektedir. Bu çerçevede, 180 haneden oluşan muhacir grubunun Gelibolu ve Tekfurdağı sancakları ile çevre köylere yerleştirilmesi gerektiği Muhacirin Komisyonu Başkanı tarafından bildirilmiş, bu plan Meclis-i Âlî-i Tanzimat tarafından onaylanmıştır. Muhacirler ilgili bölgelere sevk edildikten sonra Gelibolu Kaymakamı'na da gerekli talimatlar gönderilmiştir. Ayrıca, yerleşim süreci tamamlanana kadar maddi durumu yetersiz muhacirlere ellerindeki fakirlik belgeleri esas alınarak günlük yarım kıyye ekmek ya da karşılığı ödeme yapılması emredilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 199-74, H. 28/04/1277; BOA. A.MKT.NZD. 330-22, H. 21/04/1277). Ancak her gün köylere ekmek dağıtmak mümkün olmadığından, çoğunlukla ekmek bedeli (nan-ı aziz) nakit olarak ödenmiştir (Tepekaya, 2006, s. 476).

İstanbul'a gelmiş olan Kırım Bahçesaray muhacirleri bir arzuhal yazarak 21 Kasım 1860 tarihinde Sadaret'e sunmuşlardır (BOA. A.MKT.NZD. 333-32, H. 07/05/1277). 44 kişinin imzasının bulunduğu dilekçede muhacirler Gelibolu sancağında akraba ve yakınları yanında iskânlarını talep etmişlerdir. Muhacirlerin talepleri Sadaret tarafından kabul edilmiş ve kendileri iskân edilmek üzere Gelibolu'ya gönderilmiştir (BOA. A.MKT.NZD. 332-79, H. 12/05/1277). Bu kişilerin her birinin bir aileyi temsil ettiği göz önüne alınırsa yaklaşık 200 kişilik bir grubun iskânına onay verildiği ifade edilebilir.

Aynı yıl içinde iskân amacıyla değerlendirilen alanlardan biri de Gelibolu'ya bağlı İpsala kazasındaki Dukakin Çiftliği'dir. (BOA. A.MKT.NZD. 329-9, H. 14/04/1277; BOA. A.MKT.NZD. 334-99, H. 19/05/1277). Dukakin Köyü sınırlarında yer alan ve toplam 53.405 dönümü bulan bu çiftlik; tarla, çayır, dağ, ova, mera ve orman gibi çeşitli arazi türlerini içermekte olup muhacir iskânı için tahsis edilmiştir. Ancak buraya yerleştirilecek muhacirler, vergi muafiyeti bakımından devlete ait boş arazilere yerleştirilen diğer muhacirlerle aynı haklara sahip olamayacaktır. Zira devlet arazilerine iskân edilen muhacirler 20 yıl öşür ve askerlikten muaf tutulurken, çiftlik statüsündeki Dukakin arazisine yerleştirilecek muhacirler, tıpkı Börücek Çiftliği örneğinde olduğu gibi, sadece üç yıl öşürden ve beş yıl diğer vergilerden muaf tutulacaktır (Gurulkan, Çınar, Genç, & Demirbaş, 2012, s. 56; Polat, 2022, s. 1802).

Muhacirlerin iskân süreci çoğu zaman uzun ve belirsizliklerle dolu bir şekilde ilerlemiştir. Örneğin, Akmesicli Hoca Hayali Efendi ve maiyetindeki muhacirler, 25 Nisan 1861 tarihli arzuhallerinde yaklaşık on ay önce, Temmuz 1860'ta Osmanlı topraklarına misafir olarak geldiklerini ve hâlen Gelibolu sancağına bağlı Malkara kazasında bulunduklarını ifade etmişlerdir. Balabancık, Ahur, Sasan ve Çalış köylerinin yanı sıra Lüleburgaz ve Hayrabolu kazalarında da iskâna elverişli araziler bulunduğunu belirterek, bu yerlerden birinde iskân edilmeleri için Edirne Valiliği ve Gelibolu Kaymakamlığı'na emirname gönderilmesini talep etmişlerdir (BOA. MVL. 369-97, H. 28/11/1277). Ancak sürece yerel idarecilerin farklı yaklaşımları ve idari çekişmeler damga vurmuştur. Muhacirlerin boş olduğunu ileri sürdükleri köylerin, resmi

incelemelerde iskâna uygun olmadığı bildirilmiştir. Özellikle Ahur ve Beyaz köylerinin meralarının başka şahısların tasarrufunda olduğu gerekçesiyle iskân reddedilmiştir. Tekfurdağı Kaymakamı “var def olun benden gerek kime teşekki iderseniz dahi mezkûr karyelerde sizleri iskân ettirmem” sözleriyle bu köylerde iskânı kesin bir dille reddederek muhacirleri başka yerler aramaya yönlendirmiştir. Buna karşılık muhacirler, Sadaret’e sundukları arzuahallerde söz konusu meraların başkasının tasarrufunda olmadığını belirterek, bu köylere yerleştirilmeyi talep etmişlerdir (BOA. A.MKT.MHM. 232-33. Lef 7, H. 21/12/1277; BOA. A.MKT.UM. 491-16, H. 01/01/1278). Nihayet, talepleri uygun bulunmuş ve Edirne Valisi ile Gelibolu Kaymakamı’na gerekli emir gönderilmiştir (BOA. A.MKT.DV. 189-7, H. 14/09/1277). Bu örnek, muhacir iskânında hem yerel-bürokratik engellerin hem de muhacirlerin merkezi idareyle doğrudan temas kurarak sürece müdahil olduklarının açık bir göstergesidir.

Bununla birlikte muhacir iskân sürecinde karşılaşılan idari belirsizlikler, merkezi ve yerel yönetimler arasındaki görüş ayrılıkları nedeniyle iskân süreci uzamıştır. Edirne Valiliği, 13 Temmuz 1861 tarihli yazısında Lüleburgaz ve Hayrabolu kazalarında uygun boş arazi bulunmadığını Sadaret’e bildirmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 226-49, H. 09/01/1278). Bunun üzerine 21 Ağustos’ta Edirne Valisi’ne gönderilen emirnamede, muhacirlerin Gelibolu bölgesindeki Balabancık ve Sasan köylerine yerleşme talepleri iletilmiş ve köylerin mevcut durumunun araştırılması için muhacirlerle birlikte bir memurun görevlendirilmesi istenmiştir. Söz konusu köylerin boş olduğunun tespiti halinde muhacirlerin burada iskân edilmesi, aksi takdirde uygun başka bir yerin belirlenerek yerleştirme işleminin tamamlanması emredilmiştir (BOA. A.MKT.NZD. 365-58, H. 28/02/1278). Bu çerçevede bölgeyi iyi bilen Nesib Bey görevlendirilmişse de arşiv kayıtlarında kendisinin faaliyetlerine dair bir belgeye ulaşılamamıştır.

1861 yılı Haziran ayında Malkara’da iskân edilen muhacir sayısı 105 aileye ulaşmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 209-79, H. 10/08/1277). Ancak Kırımlı muhacirler birlikte iskân edilmek istediklerini ifade etmişlerdir. Bu doğrultuda, Malkara ve çevre köylerde ikamet edenlerle Evreşe’de dağınık halde bulunan 25 aileden oluşan bir grup, devlete ait Balaban Korusu merası ile uzun süredir boş kalan ve halkı dağılmış olan Çokallı Köyü’nün kendilerine tahsisini talep etmiştir. Balaban Korusu yıllık 17.981 kuruş bedelle kiraya verilmiş olmakla birlikte, bu alanın muhacirlere tahsisi durumunda kira gelirinden feragat edilmesi gerekecektir. Bu husus, Muhacirin Komisyonu, Maliye Nezareti ve Gelibolu Kaymakamlığı arasındaki yazışmalarla Meclis-i Vâlâ’ya arz edilmiş; değerlendirme neticesinde, muhacirlerin birlikte iskân talebi uygun görülmüş ve Çokallı Köyü’nün yeniden imarı da gözetilerek iskâna onay verilmiştir. Ayrıca, Balaban Korusu’ndaki orman kaynaklarının yalnızca ev yapımında kullanılacak kereste ile sınırlı tutulması ve israf edilmemesi koşuluyla tahsis gerçekleştirilmiştir (BOA. A.MKT.MVL. 129-4, H. 18/12/1277).

Maliye masraf defterlerinin incelenmesi doğrultusunda Nisan 1863’te Gelibolu sancağında henüz iskân edilmemiş, geçici olarak bir yerde ikamet etmekte olan en azından 600 kişi bulunduğu tespit edilmiştir (BOA. ML.MSF.d. 16913, H. 22/10/1279; BOA. ML.MSF.d. 17139, H. 29/06/1280; BOA. ML.MSF.d. 16966, H. 25/01/1280;

BOA. ML.MSF.d. 17038, H. 27/03/1280). Bununla birlikte Muhacirin Defteri'nde yer alan 15 Haziran 1864 tarihli bir kayda göre, Gelibolu sancağında 500 ailenin iskânına elverişli arazi tespit edildiği ve bu bölgelere muhacir sevkiyatının yapılmasının planlandığı anlaşılmaktadır (Yılmazel, 2000, s. 64). Temmuz 1864 tarihli bir belgede ise Gelibolu'ya gönderilen muhacirlerin farklı yerlere iskânlarından dolayı muhalefet ettikleri belirtilmektedir. Ancak muhacir sayısı hakkında bir bilgi verilmemiştir (BOA. A.MKT.MHM. 306-84, H. 16/02/1281).

Ağustos 1864'te Biga Mutasarrıfı Gelibolu'da mevcut ve yeni gönderilen muhacirlerin iskânı ve hastalarının tedavisi için bölgeye gitmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 308-87, H. 08/03/1281). Mutasarrıf Hakkı Paşa bölgedeki durumu inceledikten sonra 20 Ekim 1864 tarihli yazısıyla Biga ile Gelibolu sancaklarında 2.000 nüfusun iskânına yetecek kadar yer olduğunu Sadaret'e bildirmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 315-61, H. 22/06/1281; Küçük, 2018, s. 84) Buna göre Lâpseki, Çan ve Kumkale kazalarında muhacirlerin yerleştirilmesi amacıyla birtakım arazinin boş bırakıldığı, Gelibolu sancağındaki köylere de 1.000 kişinin yerleştirilebileceği ifade edilmiştir (BOA. A.MKT.MHM. 316-95, H. 06/06/1281).

Tablo 1. Muhacir İskân Yerleri ve Tarihleri

Muhacir Grubu	Kişi Sayısı	Hane Sayısı	Yer	Tarih
Molla Timurgazi takımı (Kırım Bahçesaray) (BOA. A.MKT.NZD. 327-35, H. 28/03/1277)	14	4	Gelibolu	Ekim 1860
Cemalettin grubu (Kırım Bahçesaray) (BOA. A.MKT.NZD. 330-65, H. 23/04/1277)	81	23	Gelibolu	Kasım 1860
Abdulahkim Efendi kabilesi	785	185	Tekfurdağı	Kasım 1860
Bahçesaray muhacirleri	44	-	Gelibolu	Kasım 1860
Ak Mescitli Hoca Osman Efendi grubu (BOA. A.MKT.NZD. 337-60, H. 16/06/1277).	59	15	Gelibolu	Aralık 1860
Kabartay Hoca Halil Efendi grubu	30	7	Gelibolu	Aralık 1860
Hoca Hayali Efendi grubu (Kırım Ak Mescit)	400	120	Malkara	Nisan 1861
Çokallı - Balaban Korusu yerleşimi	-	60	Malkara (Balaban Korusu)	Mart 1864

Ak Mescit muhacirleri	-	120	Malkara	Nisan 1862
Kırım muhacirleri	47	14	Eceabat (Kara İnebeyli Köyü)	1863
Henüz iskân edilmemişler	469	-	Gelibolu ve Malkara	1863
Kırım muhaciri	185	48	Keşan	1863
Planlanan Gelibolu yerleşimi	-	500	Gelibolu	Haziran 1864
Biga ve Gelibolu planlanan	2000	-	Biga, Gelibolu	Ekim 1864

Gelibolu sancağındaki muhacir iskânı süreci, Osmanlı Devleti'nin taşra düzeyindeki sınırlı idari kapasitesiyle mücadelesini ortaya koymaktadır. Özellikle 1864 Aralık ayında Teftiş Memuru İbrahim Kazım'ın Gelibolu'ya gitmesiyle hazırlanan raporlarda, kış koşulları, ulaşım güçlükleri ve sağlık hizmetlerinin yokluğu gibi sorunlar detaylı şekilde dile getirilmiştir. Bu durum, merkezi kararların taşrada nasıl aksadığını somut biçimde göstermiştir. Osmanlı göç politikalarının işleyişi incelenirken “devlet kapasitesi” kavramı merkezi bir çerçeve sunmaktadır. Devletin bilgi toplama, denetim ve hizmet sunma yeteneği, coğrafi ve mevsimsel engellerle ciddi biçimde sınanmış; taşradaki yönetici kadroların yetersizliği ise muhacirlerin temel ihtiyaçlarının karşılanamamasına ve merkezin müdahalesini zorunlu kılan idari krizlere neden olmuştur.

1864 Aralık ayında Gelibolu ve Tekfurdağı muhacirlerinin iskânıyla ilgili olarak Sadaret, Teftiş Memuru İbrahim Kazım'dan elbise ihtiyacı ve maliyetine dair bilgi talep etmiştir. İbrahim Kazım 27 Aralık 1864 tarihli raporunda, Tekfurdağı'na sevk edilen 6.741 muhacirin büyük çoğunluğunun henüz iskân edilmediğini ve sefalet içinde, açıkta, kıyafetsiz yaşadığını belirtmiştir. Gelibolu ve Tekfurdağı sancaklarının uzak ve zor geçilen kazaları, teftişin tek başına yapılmasını imkânsız kılmıştır. Bu nedenle Kazım, dört kol ağasına ikişer kaza tahsis edilerek, zabitlerin harcırahla desteklenip görevlendirilmesini önermiştir. Bu zabitlerin yerel zaptiye ile iş birliği içinde, kışın açıkta kalan muhacirleri toplayıp barınma ve giysi ihtiyaçlarını karşılamaları, ayrıca muhacirlerin iskân durumu ve ihtiyaçlarının kayıt altına alınması hedeflenmiştir. Memur, yol ve mevsim koşullarının tek başına denetimi engellediğini belirtmiş, önerilen uygulamanın hem ekonomik hem de pratik olduğunu vurgulamıştır (BOA. İ.MVL. 526-23636, lef 13, H. 28/07/1280).

İbrahim Kazım'ın görüşleri Meclis-i Vâlâ'da müzakere edilmiş ve yüzbaşı rütbesinde Asakir-i Şahane Zabıtlarından üç kişinin bu hususta görevlendirilmesi kabul edilmiştir. Bu iş için açıkta bulunan Esvap Eminlerinden Eşref ve Ali efendiler ile Mülazım Sadık Bey seçilmiştir. Bu kişiler açığa çıkarıldıkları halde devletten maaş almakta olduklarından kendilerine ayrıca bir maaş verilmesi icap etmemiştir. Memurlar 2.844 kuruş harcırahla Gelibolu'ya gönderilmiştir (BOA. İ.MVL. 526-23636, lef. 31-33,

H. 26/08/1280). Fakat bu kişilerin yaptığı çalışmalara dair arşivde bir belgeyle karşılaşılmamıştır.

İstanbul'daki Sağlık Kurulu'nda görevli İngiliz hekim Dickson'ın, elçilik görevini Bulwer'den devralan Stuart'a ekim ayı başlarında sunduğu rapora göre, Erzurum, Batum ve Anadolu'nun muhtelif şehirlerine yönlendirilen muhacirler hariç tutulmak kaydıyla, 20 Eylül 1864 tarihi itibarıyla Trabzon ve Samsun'daki kamplarda uzun süredir hayatta kalma mücadelesi veren 74.206 Çerkes muhacir, nihai iskân yerlerine intikal ettirilmek üzere Boğazlar üzerinden geçirilmiştir. Aynı raporda, bu muhacirlerden 4.463 kişinin Gelibolu'da iskân edildiği belirtilmektedir (Çiçek, 2009, s. 76; Erdem, 2018, s. 326).

Osmanlı arşivlerinde muhacirlere dair çok sayıda kayıt bulunmakla birlikte, 1860-1866 dönemine ait Gelibolu sancağında muhacirlerin iskân yerleri ve tarihleri hakkında kesin ve toplu bilgi veren belgeler henüz tespit edilememiştir. Mevcut arşiv belgelerinin dağınık yapısı, iskân edilen muhacir sayısı ve yerleşim yerlerinin net olarak belirlenmesini güçleştirmektedir. İskân yerlerinin resmi kayıtlara yansımaları çoğunlukla yerel sorunlar yaşanması veya yeni idari birimlerin kurulması durumunda gerçekleşmiştir (Dündar, 2021, s. 50). Öte yandan, devletin tuttuğu masraf defterleri sayesinde yardım alan muhacirlerin isimleri ve bulundukları bölgeler tespit edilebilmekte ancak bu belgeler iskân edilen toplam muhacir sayısını belirlemeye yeterli olmamaktadır.¹ Bazı müteferrik evraklar dolaylı olarak iskân bilgisi sağlamaktadır. Örneğin 27 Haziran 1866 tarihli bir arzda, İpsala sancağına 200 hanelik Çerkes muhacirinin yerleştirildiği bildirilmektedir (BOA. MVL. 500-77, H. 13/02/1283). Ancak bu bölgede iskân edilen muhacirlere dair daha ayrıntılı belge bulunmamaktadır.

1860-1866 döneminde Gelibolu sancağında iskân edilen muhacirlerin sayısı tam olarak belirlenemese de mevcut arşiv belgeleri ve raporlar ışığında bazı çıkarımlar yapılabilir. Buna göre, en az 1.250 Kırımlı muhacirin Gelibolu'ya yerleştirildiği anlaşılmaktadır. İngiliz Konsolosu Dickson'un Eylül 1864 tarihli raporunda ise 4.463 Çerkes muhacirin Gelibolu'ya iskân edilmek üzere gönderildiği belirtilmektedir. Ayrıca, 27 Haziran 1866 tarihli bir arzda İpsala sancağına 200 hanelik bir muhacir grubunun iskân edildiği kaydedilmiştir. Ortalama beş kişilik hane hesabıyla İpsala'daki muhacir sayısı yaklaşık 1.000 civarındadır. Bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, 1866 sonu itibarıyla Gelibolu ve çevresinde 1.250 Kırımlı ve 5.463 Çerkes olmak üzere toplamda en azından 7.000'e yakın muhacirin iskân edildiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

1866 sonrasında Gelibolu sancağına yeni muhacir sevkiyatına dair belge bulunmamakla birlikte, Keşan kazasında bulunan 75 haneden oluşan Çerkes muhacir topluluğunun temsilcileri Hüseyin ve Ömer tarafından devlete sunulan dilekçe, bu grubun henüz iskân edilmediğini ve arazi tahsis edilmediğini ortaya koymaktadır. Muhacirin

¹1863 tarihli Maliye Masraf Defteri'nde Keşan kazasında iskân olunan 188 kadın ve erkek muhacirin isimleriyle birlikte yaşları da belirtilmiştir. Buna karşın, Gelibolu, Eceabad ve Malkara'da henüz iskân edilmeyi bekleyen muhacirlerle ilgili kayıtlarda yalnızca aile reislerinin isimlerine yer verilmiş, aile bireylerinin diğer üyelerine dair bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Bkz. BOA. ML.MSF.d. 16913; 1863'te Keşan merkezinde iskân edilen muhacirlerin de isimlerine ve aile sayısına ulaşılabilmektedir. Bkz. BOA. ML.MSF.d. 17139.

İdaresi tarafından Zaptiye Nezareti'ne iletilen dilekçe doğrulanmış, konu Sadaret'e bildirilmiş ve vilayete gönderilen yazıyla, muhacirlerin içinde bulunduğu yoksulluk ve çaresizliğe dikkat çekilerek yardım ve iskân işlemlerinin hızlandırılması talep edilmiştir (Taşcan, 2021, s. 288-289). Bu örnek, 1866'ya gelinmesine rağmen bazı muhacir gruplarının hâlen iskân edilememiş olduğunu göstermesi bakımından, göç ve iskân süreçlerinin uzun, gecikmeli ve yapısal sorunlarla dolu olduğunu ortaya koymaktadır.

2. Muhacirlerin İskânında Yaşanan Sorunlar

Devletin iskân sürecindeki otoritesi, idari ve ekonomik düzenlemelerin ötesinde, halkın kolektif eylemlerini dönüştüren dinamik bir etkileşim sürecini de kapsıyordu. Merkezi iktidar ile muhacirler arasında kırılğan pazarlıklar gelişmiş, bu süreçler hem devletin kontrol sınırlarını hem de muhacirlerin devletten beklentilerini yeniden şekillendirmiştir. 1860 yazında Gelibolu'dan Malkara'ya sevk edilen 100 ailelik Kırım muhacir grubunun yaşadığı sosyo-ekonomik zorluklar, iskân ve iâşe politikalarının taşradaki aksaklıklarının somut bir örneğidir. Muhacirler, Malkara Meclisi'ne yaptıkları başvuruda yardımın yetersizliğini ve temel ihtiyaçların karşılanmadığını belirtmiş; yerel otoriteler üzerinde baskı kurarak durumun devamı halinde her türlü fenalığı yapabileceklerini ve kendilerine yiyecek temin edilemezse yerel halkın erzaklarına zorla el koyabileceklerini ifade etmişlerdir (BOA. İ.DH. 464-30949, lef 4, H. 19/03/1277).

Yerel idarenin sınırlı kaynaklarla talepleri karşılayamaması, yalnızca idari bir zaaf değil; Osmanlı'nın merkezden taşraya uzanan kurumsal kapasitesinin ve bürokrasinin kırılğanlığının da göstergesidir. Merkezde belirlenen iskân ve iâşe politikaları, taşrada farklı toplumsal aktörlerle etkileşim içinde şekillenmekte, böylece uygulamanın niteliği, kapsamı ve yönü belirlenmektedir. Malkara örneği, muhacirlerin yalnızca yardım talep eden değil, devletle müzakere eden ve yerel politik baskı oluşturan aktörler haline geldiğini göstermektedir. Devlet ise muhacirlerle pazarlık yürüten bir yapı olarak, tebaasından gelen taleplere karşılık verme çabası içinde olmuştur.

Muhacirlerin Osmanlı topraklarına yerleştirilmeleri, yalnızca idarî bir iskân politikası değil, aynı zamanda yeni toplumsal ilişkilerin kurulması anlamına gelmekteydi. Bu süreç, özellikle mülkiyet, geçim kaynakları ve yerel dengeler üzerinde belirgin etkiler yaratarak zaman zaman ciddi toplumsal gerilimlere neden olmuştur. Bu duruma örnek teşkil eden olaylardan biri, 14 Ağustos 1865'te Ferecik ve İpsala kazalarında iskân edilen yaklaşık 160 Çerkes muhacir ailesinin (yaklaşık 1.000 kişi) resmî emir ve sevk belgesi olmaksızın İnöz Kuru-yı Hümayunu'na yerleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Söz konusu yerleşim girişimi, yerel halk, yöneticiler ve bölgede görevli yabancı konsolosluklar arasında büyük bir infiale yol açmış; olay diplomatik bir boyut kazanmıştır. Gelibolu Meclisi huzurunda yapılan toplantıda, muhacirlerin önde gelenlerinden Mehmed Bey ve arkadaşları, herhangi bir resmi irade olmadan yalnızca padişahın merhametine sığınarak geldiklerini ve korunun şahıslara değil doğrudan padişaha ait olduğunu beyan etmişlerdir. Ancak bu savunma, kalabalık bir nüfusun denetimsiz biçimde yerleşmesinin kamu düzeni, güvenlik ve mülkiyet açısından ciddi riskler barındırdığına dair kaygıları artırmıştır. Meclis, muhacirlerin zorla çıkarılmasının insani ve fiilî zorluklarını kabul

etmiş; ancak geçici olarak “misafir” sıfatıyla kabul edilmelerine, bu süreçte sıkı güvenlik önlemleri alınmasına ve olası bir suç durumunda devletin derhâl müdahale etmesine karar vermiştir. Aynı zamanda, muhacirlerin ileri gelenlerinden, düzeni bozmayacaklarına dair taahhüt alınmış; ihtiyaçlarının karşılanması için mal sandığından geçici yardım yapılması uygun görülmüştür. Meclis, bölgenin hassasiyetine binaen, başka muhacirlerin koruya kabul edilmemesi gerektiğini vurgulamış; yangın, tahribat ve yabancı devletlerin konsoloslarının olaya müdahalesiyle diplomatik kriz risklerine dikkat çekmiştir. Son olarak, muhacirlerin tahliyesine ilişkin nihai kararın Sadaret tarafından verilmesi gerektiği belirtilmiştir (BOA. MVL. 1017-38).

Muhacirlerin, geldikleri bölgelere dönmeleri yönündeki resmî uyarıları reddetmeleri üzerine Osmanlı idaresi, bölgede kamu düzenini sağlamak amacıyla iki yüz kişilik bir topçu birliğini sevk etmiştir. Yerel halkın da desteğiyle güvenlik güçleri çatışma yaşanmaksızın müdahaleyi hedeflemiş; ancak muhacirlerin ormanlık alandaki mevzilerinden askerî birliğe ateş açmaları sonucu silahlı çatışma kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu çatışmada üç muhacir yaşamını yitirmiş, beş kişi yaralanmıştır. Çatışmanın ardından topluluğun lideri Mehmed Bey bölgeden kaçarak izini kaybettirmiştir. Olayın ciddiyeti üzerine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Biga Mutasarrıflığı’na gönderdiği emirle Mehmed Bey ve ona destek olanların tespit edilip adli makamlara sevk edilmesini ve haklarında gerekli cezaî işlemlerin uygulanmasını istemiştir. Muhacirlerin saldırısı sonucu oluşan askerî masraflar ise yerel halk tarafından karşılanmıştır (Saydam, 1997, s. 192). Bu vaka, Osmanlı muhacir iskân siyasetinin yalnızca demografik ve idarî değil, aynı zamanda ciddi güvenlik riskleri taşıyan boyutlarını da açık biçimde ortaya koymaktadır.

Ayniyat defterlerinde iskân sürecinden sonra Edirne vilayetine bağlanan Gelibolu sancağında bulunan muhacirlere dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlarda, özellikle yağma, hırsızlık ve gasp gibi olaylara karışan muhacir gruplara ilişkin şikâyetler yer almakta; söz konusu vakaların çoğunun iskânın tamamlanmasından uzun süre sonra gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum, iskân sürecinin yerel düzeyde toplumsal uyumu kendiliğinden tesis etmediğini, aksine zamanla artan gerilimlerin söz konusu olabildiğini göstermektedir. Nitekim Gelibolu’nun Koyun Tepe nahiyesinde iskân edilen Çerkes muhacirlerin çevredeki arazilere müdahale etmeye devam etmeleri, sosyal huzursuzlukların kalıcılığına işaret etmektedir (Taşcan, 2021, s. 291-292).

Benzer şekilde, Canik Sancağı’nda iskân edilen Çerkes muhacirlerin, gasp, hırsızlık, yaralama ve öldürme gibi suçlara karışan eşkıyayı himaye ettikleri ve güvenlik güçlerine teslim etmekten imtina ettikleri görülmektedir (Sağlam, 2017, s. 1372). Yalnızca Canik Sancağı’nda muhacirler tarafından çalındığı kayda geçen hayvan sayısının 25.000’e ulaşması (Karal, 2011, s. 278), meselenin ciddiyetini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Gelibolu’ya sevk edilen muhacirler arasında, uygunsuz davranışları nedeniyle cezai yaptırımlara maruz kalan örnekler de mevcuttur. 19 Haziran 1866 tarihli bir belgeye göre, muhacirlerden Mehmed Bey, belirtilmeyen bir suç nedeniyle yirmi aylık hapis cezasına

çarptırılmış; cezanın dokuz ayını tamamladıktan sonra, ailesinin güç durumu göz önünde bulundurularak kalan cezası padişah iradesiyle affedilmiştir. Ancak tahliyesi, bir kefil gösterme şartına bağlanmıştır. Mehmed Bey'in ailesinin Biga'da iskân edilmiş olduğu belirtilmişse de devlet yetkilileri ailenin başka bir bölgeye yerleştirilmesini daha uygun bulmuş; ayrıca aile bireylerinin iskân yeri konusundaki taleplerine de olumlu yaklaşılacağı bildirilmiştir (BOA. MVL. 498-99, H. 05/02/1283). Bu örnek olay, Osmanlı muhacir yönetiminde 19. yüzyılda cezai yaptırımlar ile sosyal koruma mekanizmalarının birlikte işletildiğini göstermektedir. Devletin hem kamu düzenini sağlama arayışı hem de bireysel mağduriyetlere karşı sergilediği dikkat, dönemin yönetsel yaklaşımının çok katmanlı yapısını yansıtmaktadır.

Muhacirlerin mağdur durumda oldukları olaylar da meydana gelmiştir. Örneğin, muhacirler adına Hüseyin isimli bir kişi 27 Haziran 1866 tarihinde Babıali'ye sunduğu arzuhalde Kala-i Sultaniye Kaymakamı Hakkı Paşa'nın emrindeki askerlerin muhacirlere yönelik bir saldırı gerçekleştirdiğini bildirmiştir. Bu hadise sırasında, muhacirler 12.900 kuruş tutarındaki nakit paralarının yanı sıra çeşitli eşya, silah ve diğer mallarının zorla alındığını ve gasp edildiğini belirterek durumu hükümete şikâyet etmiştir. Yaşanan bu müdahale esnasında dört muhacir yaralanarak hayatını kaybetmiş, altı kişi ise ağır darp sonucu hayati tehlike arz eden bir duruma düşmüştür. Hüseyin maruzunda olayın araştırılmasını talep etmiş ve el konulan para, eşya ve mallarının iadesini istemiştir (BOA. MVL. 500-77, H. 13/02/1283).

Çerkes muhacirlerin iskân sürecindeki temel sorunlardan biri, yerel halk ve kamu görevlileriyle sağlıklı iletişim kuramamalarıydı. Türkçe bilmemeleri hem köylülerle ilişkilerde hem de sağlık ve idarî hizmetlerde ciddi iletişim kopukluklarına yol açmıştır. Bu nedenle Silistre Meclisi, Sadaret'e gönderdiği bir arzda, Çerkeslerin Türkçe öğrenene kadar tercüman istihdam edilmesinin zorunlu olduğunu bildirmiştir. Tatar muhacirlerde benzer bir sorun yaşanmamıştır; zira Tatarların konuştuğu dil, Türkiye Türkçesine yakın olduğundan yerel halk ve idareyle uyumları daha kolay olmuştur. Öte yandan Çerkes muhacirler için dil engeli sürekli bir uyum sorunu yaratmıştır. Nitekim Sivas'ta Türkçe bilmeyen Çerkes muhacirlerin çarşı ve pazarlarda yaşadığı küçük anlaşmazlıklar, zaman zaman silahlı olaylara dönüşmüş; bu durum darp ve ölümle sonuçlanan vakalara yol açmıştır (Karataş, 2013, s. 92).

Gelibolu'da da Çerkes muhacirlerin iletişim sorununu çözmek için tercüman istihdam edildiği görülmektedir. Çerkeslerin iletişim sorununu gidermek amacıyla Ahmet isminde bir tercüman istihdam edilmiştir. Ancak, Seyyid Ali kabilesine mensup muhacirler, görevli tercüman Ahmet'in rüşvet alma ve zulümde bulunma gibi gayri meşru davranışlar sergilediğini iddia ederek, söz konusu kişinin görevden alınmasını ve yerine daha uygun bir tercümanın atanmasını talep etmişlerdir. Bu şikâyetlerini 23 kişinin mührünü taşıyan bir dilekçeyle devlete sunmuşlardır. (BOA. HR.MKT. 560-52, H. 15/07/1283; BOA. MVL. 508-41, H. 08/06/1283). Mühür sayısının çokluğu Ahmet'ten duyulan rahatsızlığın boyutunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

1864 Ekim’inde Biga ve Gelibolu’ya ulaşan muhacirlerden Gelibolu’ya gelen ailelerin tamamının hasta olduğu, medrese köşelerinde sefalet içinde bulunduğu ve bölgede doktor bulunmadığı görülmektedir. Bu durum üzerine Biga Mutasarrıflığı’na gönderilen telgrafta, durumun araştırılması ve gerekirse doktor gönderilmesi istenmiştir (BOA. A.MKT.UM. 815-30, H. 08/06/1281; Yüca, 2020, s. 109). Aynı yıl yaz aylarında Gelibolu’ya gelen büyük muhacir kabileleri, iskân politikalarında ciddi bir krize işaret etmektedir. Sadaret’e sunulan rapora göre, Temmuz-Ekim 1864 arasında gelen 451 muhacirden 153’ü hayatını kaybetmiş; bu %30’u aşan ölüm oranı sağlık hizmetlerinin yetersizliği, gıda eksikliği ve kötü iskân koşullarına bağlanmaktadır (BOA. İ.MVL. 526-23636, H. 26/08/1281). Bölgede hekim bulunmamasının halk sağlığı açısından ciddi bir krize dönüşmesi üzerine, Biga Mutasarrıflığı’na telgraf çekilerek gerekirse doktor gönderilmesi emredilmiştir. Aynı dönemde, açlık ve soğuk nedeniyle Gelibolu ve Tekfurdağı sancaklarına yerleştirilen birçok muhacirin barınma ve kıyafet ihtiyaçlarının acil olduğu vurgulanmıştır (BOA. İ.MVL. 526-23636, H. 22/09/1281).

Gelibolu’dakine benzer ölüm oranları imparatorluğun birçok bölgesinde de görülmüştür (Saydam, 1997, s. 162; McCarthy, 2018, s. 400). Ölüm oranlarının yüksek olmasında, Osmanlı topraklarına ulaştıktan sonraki yetersiz sağlık hizmetlerinin yanı sıra, göçmen vapurlarındaki aşırı kalabalık, hijyen eksikliği ve bulaşıcı hastalıkların yayılması etkili olmuştur (Habiçoğlu, 1993, s. 79). Resmî Rus raporlarında, Çerkes muhacirlerin yalnızca küçük bir kısmının kalıcı iskân bölgelerine ulaşabildiği; çoğunluğunun bekleme kamplarında, liman iskelelerinde ve göç yollarında çeşitli sebeplerle yaşamını yitirdiği belirtilmiştir. Kafkasya’dan Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin yaklaşık %25’inin kötü beslenme, salgın hastalıklar ve deniz kazaları nedeniyle hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir (Demirtaş, 2011, s. 21).

3. Muhacir İskânında Memurların Suistimali ve Tahkikat

İskân sürecinde dikkat çeken meselelerden biri, yerel yöneticilere yönelik yolsuzluk ve usulsüzlük iddialarıdır. Malkara Sabık Naibi Süleyman Sıdkı, 1864-65 yılları arasında görev yapan Müdür Vekili Mehmed Ağa’nın, ölen muhacirlerin isimlerini deftere kaydetmeden tayinat aldığı ve iaşe yükünü köylülere zorla yüklediği yönünde suçlamalarda bulunmuştur. Bu iddialar üzerine, Muhacir Teftiş Memuru İbrahim Kazım tahkikat yürütmek üzere Malkara’ya gönderilmiştir. İbrahim Kazım, Gelibolu Meclisi üyeleri ve yerel ileri gelenlerle görüşmeler yapmış, Malkara Meclisi huzurunda muhacir kayıtları, iaşe dağıtımını ve memurların sorumluluklarına dair sorular yöneltmek kapsamlı bir inceleme gerçekleştirmiştir (BOA. MVL. 1002-13, H. 19/05/1281). Bu çerçevede, Meclis’ten şu hususlarda bilgi talebinde bulunmuştur:

- Malkara’ya sevk edilen muhacirlerin mukaddem (önce) ve muahhar (sonra) gelen gruplar itibariyle sayıları ve geliş tarihleri nelerdir?
- Bu muhacirler hangi köy ya da mahallere yerleştirilmiştir?
- Yerleştirme süreci sonrasında ne kadar vefat meydana gelmiştir ve bu ölümlerin tarihleri nedir?

- Muhacirlerin iâşe ve iskânına yönelik olarak mal sandığından ne kadar akçe harcanmıştır?
- Bu harcamalar kim ya da kimlerin aracılığıyla gerçekleştirilmiştir?
- Muhacirlerin yerleştirildiği bölgeler için herhangi bir senet ya da belge tanzim edilmiş midir?

Meclisten alınan cevaba göre, 26 Haziran 1280 (8 Temmuz 1864) itibarıyla Malkara kazasına 413 muhacir sevk edilmiş, ardından 26 kişilik ek bir grup daha gelmiştir. Aynı yılın Ekim ayı sonuna kadar 165 kişinin vefat ettiği, hayatta kalanların sayısının 298 olduğu belirtilmiştir. Meclis, 27 Haziran'dan temmuz sonuna kadar tüm muhacirlere 34 gün tayinat verildiğini, kasaba merkezindeki 75 kişiye ise dört ay dört gün boyunca düzenli iâşe sağlandığını beyan etmiştir. Köylere yerleştirilen 223 kişiye günde yarım kıyye un verilmiş; bunun yarısı devlet, diğer yarısı halk tarafından karşılanmıştır. Toplam 12.783 kuruşluk iâşe harcamasına ek olarak, doktor, ilaç ve çorba giderleri 1.721 kuruş beş para, defin masrafları ise 7.650 kuruş tutmuştur. Böylece toplam harcama 28.588 kuruş beş paraya ulaşmış; bunun 22.154 kuruşu mal sandığından, 6.434 kuruşu ise köy halkı tarafından karşılanmıştır. Meclis, Kasım ayına ait masrafların henüz tasfiye edilmediğini bildirmiştir (BOA. İ.MVL. 526-23636, lef 25, H. 29/07/1281).

İbrahim Kazım, tahkikat sürecinde hem meclis üyeleriyle hem de Müslim ve gayrimüslim halkın ileri gelenleriyle görüşerek bilgi toplamış; ayrıca geniş katılımlı bir meclis kurmuştur. Nihayetinde hem İbrahim Kazım hem de Gelibolu Meclisi, Sadaret'e gönderdikleri yazılarda Müdür Vekili Mehmed Ağa'nın suçsuz olduğunu, Süleyman Sıdkı'nın ise yalan beyanda bulunduğunu bildirmiştir (BOA. İ.MVL. 526-23636, lef 27, H. 29/07/1281).

13 Kasım 1864 tarihli bir arzda, Gelibolu halkı adına vekil sıfatıyla hareket ettiği belirtilen Mehmed Hamdullah, Sadaret'e başvurarak Kaymakam Hüseyin Ağa'nın ehliyetsizliğini ve muhacir iskânındaki yetersizliğini eleştirmiştir. Belgede, yaklaşık 3.000 kişilik Çerkes muhacir nüfusunun hâlâ "misafir" statüsünde tutulduğu, henüz hiçbir ailenin kalıcı olarak iskân edilmediği ve sefaletin giderek arttığı ifade edilmiştir (BOA. İ.MVL. 696-37, lef 5, H. 1281). Ancak kısa süre içinde Sadaret'e sunulan ve 300'den fazla kişinin mührünü taşıyan başka bir yazıda, Mehmed Hamdullah adlı bir şahsın halk tarafından vekil tayin edilmediği, hatta Gelibolu'da böyle bir kişinin bulunmadığı beyan edilmiştir. Aynı yazıda, Kaymakam Hüseyin Ağa'nın görev süresince elinden gelen gayreti gösterdiği ve herhangi bir usulsüzlükte bulunmadığı da belirtilmiştir (BOA. MVL. 696-37, lef 1, H. 1281). Bu çelişkili beyanlar üzerine, 31 Aralık 1864 tarihinde Biga Mutasarrıfına gönderilen bir yazıyla, Gelibolu'nun Biga'ya bağlı olması nedeniyle merkezin doğrudan müdahalesi gerektiği vurgulanmış; olayların açık ve gizli yönleriyle tarafsız biçimde tahkik edilmesi, muhacir iskânının da belirlenen esaslara göre eksiksiz ve süratle tamamlanması emredilmiştir (BOA. MVL. 694-77, H. 02/08/1281). 13 Ocak 1865 tarihli Gelibolu Meclisi yazısında Kaymakam Hüseyin Ağa'dan memnuniyet duyulduğu ve Mehmed Hamdullah adlı bir şahsın var olmadığı tekrar edilmiştir (BOA. MVL. 696-37, lef 10, H. 15/08/1281). Ancak 15 Ocak 1865 tarihli maruzda Biga

Mutasarrıfı, idari huzurun sağlanabilmesi adına Kaymakam Hüseyin Ağa'nın görev yerinin değiştirilmesini ve yerine yeni bir atama yapılmasını önermiştir (BOA. MVL. 696-37, lef 13, H. 15/08/1281).

4. Gelibolu Sancağında Muhacirlerin Yeniden İskân Talepleri ve Bürokratik Süreç

İskân edilen muhacirler, zamanla çeşitli nedenlerle yerleşim yerlerini terk etmeye başlamışlardır. Bu nedenler arasında yerleştirildikleri bölgeleri beğenmemeleri, aile üyelerinin farklı yerlerde iskân edilmesi ve ekonomik gerekçelerle başka bölgelere gitme isteği öne çıkmaktadır (Demirtaş, 2011, s. 33). Bu durumun yaygınlaşması üzerine, 1861 yılında Anadolu ve Rumeli'deki iskân bölgelerine gönderilen bir yazıda, muhacirlerin kendilerine vaat edilen yardımların sağlanmaması, ev, arazi ve tarım aletleri gibi temel ihtiyaçların karşılanmaması ve özellikle dağınık iskân uygulamaları nedeniyle bölgeyi terk ettikleri bildirilmiştir. Bazı muhacirlerin İstanbul ve sahil şehirlerine, hatta asıl vatanlarına dönme niyetiyle yöneldikleri ifade edilmiştir. Ayrıca mürur tezkeresi olmadan dolaşan muhacirlerin denetlenmesi gerektiği belirtilmiş; bu belgeleri olmayanların serbestçe seyahat etmelerine izin verilmemesi konusunda yerel idarecilere talimat verilmiştir. Zira bazı muhacirlerin iskân yerlerinden ayrılarak Anadolu'da gelişigüzel dolaştıkları ve bu süreçte halktan araç ve hayvan temin etmeye çalıştıkları tespit edilmiş, bu durumun hem maddi zarara hem de iskân sürecinde düzensizliklere yol açtığı vurgulanmıştır (BOA. A.MKT.MHM. 231-60, H. 04/02/1278).

Devlet, muhacirlerin keyfî yer değiştirmelerini engellemek amacıyla mürur tezkeresi bulunmayanları geldikleri yere geri gönderme ve yer değiştirmek isteyenlere kefil gösterme zorunluluğu getirmiştir. Ancak bu önlemlere rağmen muhacirlerin, çeşitli gerekçelerle bulundukları yerleri terk ederek geri dönmedikleri görülmektedir. Nitekim Gelibolu'da iskân edilen Celal bin Velişah ve Bahşayış bin Celil adlı iki muhacirin yaklaşık iki yıl önce ticaret amacıyla Osmanlı topraklarını terk ettikleri, ancak geri dönmedikleri anlaşılmıştır. Bu kişilerin eşleri, ya kocalarının geri getirilmesini ya da kendilerinin eşlerinin yanına gönderilmesini talep etmiştir. Yapılan resmî yazışmalarda, son dönemde ticaret bahanesiyle yurt dışına çıkışların arttığı belirtilmiş; bu durumu kontrol altına almak amacıyla yeni bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre, muhacirlerden kim olursa olsun Osmanlı topraklarını ticaret amacıyla terk etmek isteyenlerin, meskûn oldukları yerlerde kabile önderleri ve yerel idare aracılığıyla, ailelerinin iâşesini üstlenecek güvenilir kimseleri kefil göstermeleri şart koşulmuştur. Bu şart sağlanmadan pasaport verilmemesi kararlaştırılmıştır (BOA. MVL. 962-19, H. 04/11/1279).

Osmanlı iskân politikalarının temel ilkelerinden biri, muhacir ailelerinin bir arada tutulmasıydı. Ancak göç ve sevk süreçlerinde aile fertlerinin birbirinden kopması, ciddi insani dramlara yol açmış ve parçalanmış ailelerin yeniden birleştirilmesi, iskân uygulamalarının en zorlu sorunlarından biri hâline gelmiştir. Görece istikrarın sağlanmasının ardından, bazı erkek muhacirlerin kaybettikleri eş ve çocuklarını bulmak amacıyla farklı şehirlere gittikleri, akrabalarını bulduklarında ise birlikte iskân edilmek üzere resmî girişimlerde bulundukları görülmektedir. Bu tür talepler, yeni arazi temini

gibi pratik sorunlarla birleşerek Muhacirin Komisyonu'nun yoğun şekilde meşgul olduğu başlıca konulardan biri olmuştur. Ancak uygulamanın suistimal edilmesini önlemek amacıyla, ilgili taleplerin yerel idarecilerden alınacak resmî belgelerle belgelenmesi şartı getirilmiştir (Saydam, 2014, s. 103).

Muhacir ailelerinin parçalanmasının önüne geçmek amacıyla, yerel görevlilerden aile fertlerinin (anne, baba, evlat, kardeş ve diğer yakın akrabalar) birbirinden ayrılıp ayrılmadığını tespit etmeleri istenmiş; ayrılık tespit edilirse, gerekli tahkikatın yapılarak ailelerin birleştirilmesi yönünde işlem yapılması talimatlandırılmıştır. Bu çerçevede, Çerkes muhacirlerinden Hacı Mustafa Bey, 8 Ekim 1864'te Tekfurdağı'nda iskân edilmiş, aynı aileye mensup toplam yirmi kişinin kendi yanına, Gelibolu'ya nakledilmesini talep etmiştir. Talep Muhacirin Komisyonu'na iletilmiş ve söz konusu kişilerin aynı aileden olduklarının yerel tahkikatla belgelenmesi ve nakliye masraflarının muhacirlerce karşılanması şartıyla kabul edilmiştir. Komisyon, Tekfurdağı ve Gelibolu kaymakamlıklarına gönderdiği yazıda, eğer Tekfurdağı'nda bu ailelere tahsis edilen arazi ve malzeme varsa, bunların geri alınarak başka ailelere verilmesi; yeni gelenlerin ise Gelibolu'da boş kalan arazilere yerleştirilmesi gerektiğini bildirmiştir (BOA. A.MKT.UM. 812-77, H. 07/05/1281).

Bir diğer örnekte, Aliye adlı bir kadın 18 Eylül 1866 tarihinde hükümete verdiği arzuhalde, çiftçi olmayan eşi Hasan Bey'in Gelibolu'da iskân edildiğini, kendisinin ise İstanbul'da bulunduğunu belirterek eşinin de İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Sadaret, Hasan Bey'e arazi, tohum, öküz ve ev tahsis edilmişse, bunların geri alınarak diğer muhacirlere verilmesi ve Hasan Bey'in İstanbul'a gitmesine izin verilmesini Zaptiye Müşiriyeti'ne bildirmiştir (BOA. MVL. 508-75, H. 16/06/1283). Benzer şekilde, Ağustos 1864'te Gelibolu'ya iskânı planlanan yüz hane muhacirin önderi Halil Bey, İstanbul'a giderek kavminin daha önce Karesi sancağına sevk edildiğini beyan etmiş ve kendisiyle birlikte elli hanenin oraya, on altı hanenin ise Erdek'teki akrabalarının yanına gönderilmesini talep etmiştir. Bu taleplerin ardından, ilgili muhacirlerin yelkenli gemilerle talep ettikleri yerlere gönderilmeleri; kalan ailelerin ise üçer-beşer hane halinde uygun köylere iskân edilmeleri Gelibolu Kaymakamlığı'na bildirilmiştir. Bir ailenin birlikte yerleştirilmesi mümkün değilse, en azından birbirine yakın köylere iskân edilmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Ancak bu süreçte, muhacirlerin taleplerine direnç göstermelerinin nedeninin dil bilmemeleri ve "akılsızlıkları" olduğu öne sürülerek, hızlı ve kararlı bir iskân politikasının uygulanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, Sadaret, muhacir beylerinin topluluklarından ayrılmak istemeyecekleri ve bu durumun çeşitli fesatlara yol açabileceği yönünde yerel idareyi uyarmıştır (BOA. A.MKT.UM. 796-7, H. 06/03/1281).

Özellikle Çerkes muhacirlerinin topluca iskân edilmeleri durumunda kabile reislerinin kendi otoritelerini sürdürmeleri ve yerel halk üzerinde baskı unsuru haline gelmeleri gibi sorunların ortaya çıkması nedeniyle, bu grup muhacirlerin Anadolu'da dağınık biçimde iskân edilmeleri yönünde bir uygulamaya gidilmiştir. Bu çerçevede, Çerkes muhacirlerin köylere üçer beşer ya da en fazla on beşer hane şeklinde dağıtılarak yerleştirilmeleri uygun görülmüştür (BOA. İ.MVL. 505-22848, H. 23/08/1280; Karpaz,

2010, s. 21; Saydam, 1997, ss. 144-146). Bu doğrultuda Temmuz 1864'te Gelibolu'ya gelen 500 hane muhacirin 300 hanesi kazalara ve köylere taksim olunmuş geriye kalan 800 nüfustan fazla 100 hane Nefs-i Gelibolu'da kalmıştır. Bunların münasip miktarı Keşan ve Evreşe kazalarına taksim olunmuş ve geri kalanın Nefs-i Gelibolu'da iskânları düşünülmüştür. Ancak muhacirler “*biz bir kabileyiz. Ayrılmayız. Cümlemiz bir yerde oturacağız*” demişlerdir. Muhacirler topluca iskân olunabilmek için içlerinden Halil isimli bir kişiyi İstanbul'a göndermişlerdir (BOA. A.MKT.UM. 790-49, H. 15/02/1281).

Muhacirlerin topluca ve belirli bir mevkide iskân edilme talepleri, Osmanlı idaresi açısından hem pratik hem de güvenlik temelli sorunlar doğurmuştur. Bu taleplerin karşılanabilmesi için yeterli genişlikte ve uygun nitelikte arazilerin bulunması zordu. Dahası, kalabalık muhacir gruplarının aynı bölgede yoğun biçimde yerleştirilmesi, bu grupların yerel dengeleri etkileyerek nüfuz kazanmalarına olanak tanıyabilir, bu da yerli halkla muhacirler arasında gerilimleri tetikleyerek kamu düzenini tehdit edebilirdi. Nitekim Uzunyayla'ya iskân edilen Çerkes muhacirlerle bölgede yerleşik Afşar aşireti arasında yaşanan gerginlikler, bu riskin somut bir örneğini teşkil etmektedir. Hatukay kabilesinden Mehmet Giray ve Hüseyin Bey önderliğindeki elli kişilik bir süvari birliğinin Kırıntılı aşiretine yönelik düzenlediği baskında, aşiret reisi Hüseyin Bey çadırında öldürülmüş; çatışmada yedi Çerkes muhacir hayatını kaybetmiş, üç kişi ise kaybolmuştur (Karataş, 2013, s. 85). Bu tür olaylar, muhacir iskânının yalnızca demografik değil, aynı zamanda sosyo-politik ve güvenlik boyutlarıyla da değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle Osmanlı merkezi idaresi, muhacirlerin küçük gruplar hâlinde köylere dağıtılarak iskân edilmesini hem asayişin sağlanması hem de yerel uyumun korunması açısından daha uygun bir politika olarak benimsemiştir.

Osmanlı iskân politikası, yalnızca aile bütünlüğünün korunmasına değil, aynı zamanda köle statüsündeki bireylerin sahiplerinden ayrı düşmemesine de özen göstermekteydi. Köle olduğu iddia edilen kişiler hakkında yürütülen tahkikat sonucunda statülerinin doğrulanması hâlinde, bu bireylerin sahiplerinin yanına gönderilmesi genel bir uygulama halini almıştır. Bu çerçevede, Çerkes Darvan kabilesinden İbrahim Bey, Silivri'ye iskân edildiğini, ancak gulam ve cariyelerinin Gelibolu'ya götürüldüğünü belirterek bu kişilerin yanına iade edilmesini talep etmiştir. Talep üzerine, Sadaret'ten Gelibolu Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıyla, konunun Meclis tarafından araştırılması; söz konusu kişilerin gerçekten köle olduklarının tespit edilmesi durumunda ise İbrahim Bey'e teslim edilmeleri emredilmiştir (BOA. A.MKT.UM. 794-46, H. 05/03/1281).

5. Muhacirlere Yardım Sürecinde Toplumun Rolü

Muhacirlerin Osmanlı topraklarına girişlerinden itibaren nakliye, iâşe ve geçici konaklama ihtiyaçlarının karşılanması devlet görevlilerinin sorumluluğunda yürütülmüştür. Ancak bu yükün tamamen merkezi bütçeye binmesini önlemek amacıyla, yerel eşraf ve köylülerin desteği de sürece dâhil edilmek istenmiştir (Karataş, 2012, s. 359; Saydam, 1997, s. 105; Akyüz Orat, 2008, s. 41; Tiryaki, 2020, s. 117-120). Bu doğrultuda muhacirlerin yerleştirileceği kazalara gönderilen yazılarla, iâşe ve nakliye gibi

ihtiyaçların temini için yerel ileri gelenlerin devreye girmesi talep edilmiştir. Bu uygulama, çok katmanlı ve hızlı işleyen bir iskân politikası oluşturmayı amaçlamıştır. Ancak sahadaki uygulama her zaman beklentileri karşılamamıştır. Örneğin, Eylül 1860'ta Malkara'ya gönderilen 100 hanelik (yaklaşık 600 kişilik) muhacir grubunun yerleştirilmesinde ciddi güçlükler yaşanmıştır. Yerel eşraftan yardım beklense de Malkara Meclisi tarafından Gelibolu sancağına gönderilen yazıda, kasabada sadece 220 Müslüman ve Kiptiler Müslüman hanenin bulunduğu, bu ailelerin çoğunun geçimini tarım işçiliğiyle sağladığı ve dolayısıyla muhacirlere destek sağlayacak maddi güce sahip olmadıkları belirtilmiştir. Bu nedenle, ihtiyaç duyulan malzemelerin civar kazalardan temin edilerek gönderilmesi istenmiştir (BOA. İ.DH. 464-30949, lef 4, H. 19-03-127).

21 Şubat 1862 tarihli *Tercüman-ı Ahval*'deki habere göre Malkara'da iskân edilmek üzere gönderilen muhacirlerin barınma ve ibadet ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yerel halkın katkılarıyla 45 adet ev ile bir mescit inşa edilmiştir.² 17 Nisan 1862 tarihli bir arzuhalde anlaşıldığına göre Malkara'da misafir olarak sakin 120 hane Kırım Ak Mescit muhaciri bulunmaktadır (BOA. MVL. 387-9, H. 17/10/1278). Muhacirlere halk tarafından evler ve bir de cami inşa edilmiştir. Durumdan duyulan memnuniyetin Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis gazetelerinde yayınlanması uygun görülmüştür. (BOA. A.MKT.NZD. 398-93, H. 07/08/1278). Benzer şekilde 30 Mart 1864 tarihli bir belgeye göre, Malkara'ya bağlı Balaban Korusu'na 60 ailelik bir muhacir grubunun iskân edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu iskân sürecinde, muhacir topluluğunun dinî ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla El-hâcc İsmail Ağa isimli bir hayırsever tarafından bir cami inşa ettirilmiştir. Caminin imamet ve hitabet görevleri ise muhacirler arasından Ahmed Hayali Efendi bin Ebubekir'e tevdi edilmiştir (BOA. C.EV. 490-24779, H. 21/10/1280).

Bolayır'da medfun Şehzade Gazi Süleyman Paşa'nın imaretinde ihtiyaç sahiplerine günlük 75 dirhem ağırlığında fodula (pide-yassı ekmek) dağıtılmaktaydı. Bu yardımlardan muhacirlerin de yararlanabilmesi amacıyla, yerel meclis fodula ağırlığını 50 dirheme düşürerek mevcut hak sahiplerini mağdur etmeden kaynakların daha adil dağılımını sağlamıştır. Bu düzenleme ile günlük yaklaşık 45–50 vukıyye (yaklaşık 64 kg) fazla ekmek elde edilmesi öngörülmüştür. Gelibolu Meclisi bu fazla miktarın bölgedeki yoksul muhacirlere tahsisini teklif etmiş ve Sadaret'ten izin talep etmiştir. Talep, Meclis-i Vâlâ tarafından 8 Aralık 1860'ta onaylanmıştır (BOA. İ.MVL. 440-19523, H. 24/05/1277; BOA. A.MKT.MVL. 123-41, H. 03/06/1277). Bu uygulama, muhacirlerin zorlayıcı yaşam koşullarının hafifletilmesine yönelik somut bir sosyal destek örneğidir.

Artan mali yük karşısında çözüm arayan Muhacirin Komisyonu, 24 Aralık 1860 tarihinde Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu teklifinde, halkın ekonomik durumlarına göre sınıflandırılarak gönüllü bağış toplanmasını önermiştir. Bu plana göre, zengin sınıfa mensup kişilerden aylık üçer kuruş, orta halli olanlardan ise altmışar para bağış alınması düşünülmüştür. Ancak bu uygulamanın zamanla fiilî bir vergilendirmeye dönüşerek halk

² Bu haber ayrıca Takvim-i Vekayi'nin 25 Şubat 1862 tarihli ve 632 numaralı nüshasında yayımlanmıştır. Bkz. Göktepe, 2007, s. 149.

arasında hoşnutsuzluk yaratabileceği değerlendirilmiş ve teklif geri çekilmiştir. Bunun yerine, muhtarlara gönderilecek defterlerde yardıma istekli kişilerin adlarının ve bağış miktarlarının kaydedilmesi; kimsenin zorla yardım etmeye zorlanmaması kararlaştırılmıştır (BOA. İ.MVL. 441-19586, H. 10/06/1277).

Muhacirlerin iskân sürecinde, halkın desteğinin yanı sıra devlet de doğrudan çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Muhacirlerin yarısı devlet tarafından ihtiyaç sahibi olarak değerlendirilmiş ve muhacirlere ekmek ya da ekmek bedeli şeklinde günlük iâşe yardımları yapılmıştır. 1863 tarihli bir masraf defterinde yer alan kayıtlara göre, Gelibolu sancağına bağlı Eceabat nahiyesinin Kara İnebeyli köyünde 14 aileden oluşan 47 muhacire bu kapsamda yardımda bulunulmuştur. Aynı dönemde, henüz iskân edilmemiş olarak Gelibolu merkezinde bekleyen 365, Malkara'da 101 ve Keşan kazasında ise 188 olmak üzere toplam 654 muhacirin benzer yardımlardan faydalandığı görülmektedir. (BOA. ML.MSF.d. 16913, H. 22/10/1279). Keza bu tarihlerde Keşan merkezinde iskân edilmiş 48 haneye mensup toplam 181 muhacire, tarımsal faaliyetlerini sürdürebilmeleri amacıyla her bir haneye 150'şer kuruş olmak üzere toplam 28.650 kuruş öküz ve tohum bedeli Mal Sandığı'ndan teslim edilmiştir. (BOA. ML.MSF.d. 17139, H. 29/06/1280). Ayrıca Keşan'da bulunan 185 Kırım muhacirine yevmiye yardımında da bulunulmuştur (BOA. ML.MSF.d. 16966, H. 25/01/1280; BOA. ML.MSF.d. 17038, H. 27/03/1280).

Devlet, muhacirlerin tarımsal üretime hızla katılabilmeleri amacıyla her aileye bir çift öküzle sürülebilecek büyüklükte, 60 ile 120 dönüm arasında değişen araziler tahsis etmiştir (Karataş, 2012, s. 372). Yerleşim ve geçim süreçlerini kolaylaştırmak üzere sağlanan bir diğer önemli destek ise vergi ve askerlik muafiyetleri olmuştur. Kırım Savaşı sonrasında gelen muhacirler, on yıl vergi, yirmi yıl ise askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur. Ancak 28 Temmuz 1860 itibarıyla göçün beklenenden fazla artması üzerine hükümet bu muafiyetleri yeniden değerlendirmiş; yeni gelen muhacirler için muafiyet sürelerinin belirsiz bırakılmasına ve bu durumun resmî belgelerde açıkça belirtilmemesine karar verilmiştir. 24 Mayıs 1864 tarihli kararla, iskânlarının üzerinden üç yıl geçmiş olan Çerkes muhacirlerinin yerli halk statüsüne dâhil edilmesi ve oşür dâhil vergilerin tahsiline başlanması uygun görülmüştür. Elde edilecek gelirlerin yeni gelen muhacirlerin ihtiyaçlarına tahsis edilmesi planlanmış ve karar padişah onayıyla yürürlüğe girmiştir (İ.MMS. 28-1220, H. 17/12/1280; Saydam, 1997, s. 168). Vergi ve askerlik muafiyetleriyle hedeflenen, muhacirlerin kısa sürede ekonomik olarak bağımsız hale gelmeleri ve yerleştirildikleri bölgelerde kalıcı, istikrarlı bir toplumsal yapı oluşturmalarıydı.

Sonuç

1860-1866 yılları arasında Gelibolu sancağında gerçekleşen muhacir iskânı, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki göç yönetimi stratejilerinin taşra ölçeğinde incelenmesine imkân tanıyan çarpıcı bir örnek sunmaktadır. Arşiv belgelerine dayanan analizler, merkezî idarenin iskân politikalarının yerelde çoğu zaman kaynak yetersizlikleri, toplumsal gerilimler ve yerel aktörlerin müdahaleleriyle biçimlendiğini, hatta zaman zaman sekteye uğradığını göstermektedir.

Osmanlı göç politikası yalnızca yerleştirme faaliyetlerini değil, muhacirlerin iktisadi hayata entegrasyonu, toplumsal uyumun tesisi ve güvenlik risklerinin önlenmesi gibi çok boyutlu hedefleri içermekteydi. Ancak bu hedefler, sınırlı kaynaklarla örtüşmediği ölçüde ciddi krizlere yol açmış; muhacirler sefalet koşullarında barınma ve hastalık gibi sorunlarla karşı karşıya kalmış, yerel halkla çatışmalar yaşanmıştır. Devlet bir yandan borçlandırma, aynî yardımlar ve iaşe desteği gibi yardım mekanizmalarını kurumsallaştırmaya çalışırken, diğer yandan asayiş ve otorite sorunlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Gelibolu sancağına yerleştirilen muhacir toplulukları arasında Çerkesler ve diğer Kafkasyalı gruplar gerek yerel halkla gerekse devlet otoriteleriyle daha fazla sorun yaşamıştır. Bu durumun temelinde, farklı göçmen gruplarının toplumsal ve kültürel özellikleri yatmaktadır. Nitekim Kırım Tatarlarının büyük bir kısmı etnik ve dilsel açıdan Osmanlı toplumuna daha yakın olmalarının yanı sıra, şehir yaşantısına aşina olduklarından yeni çevrelerine uyum sağlamaları görece daha kolay olmuştur. Buna karşılık, Kafkasya'dan gelen muhacirler, kendilerine özgü toplumsal yapıları, gelenek ve görenekleri nedeniyle Osmanlı'nın mevcut toplumsal düzeniyle tam anlamıyla örtüşmemiştir. Bu kültürel farklılıklar, yerleşim sürecinde hem sosyal hem de idari düzeyde çeşitli gerilimlere yol açmış, dolayısıyla muhacirlerle devlet arasındaki problemlerin büyük bir bölümü özellikle Kafkasyalı topluluklarla ilişkilendirilmiştir.

Bazı muhacir gruplarının kendi inisiyatifleriyle iskân alanı seçmeleri, mülk-i hümayuna izinsiz yerleşmeleri ve direniş göstermeleri, göç sürecinin yalnızca mağduriyet değil, aynı zamanda müzakere ve çatışma boyutlarını da barındırdığını ortaya koymuştur. Bu yönüyle muhacirler, pasif alıcılar değil, talepleri ve stratejileri olan aktörler olarak öne çıkmıştır.

Öte yandan, taşra bürokrasisi ile merkezî makamlar arasındaki bilgi akışı farklı önceliklere dayandığı için uygulamalar zaman zaman keyfileşmiş; yardımlar gecikmiş, yolsuzluk iddiaları gündeme gelmiştir. Gelibolu'ya sevk edilen muhacirler, yalnızca Osmanlı taşra bürokrasisinin kapasitesini zorlamakla kalmamış, aynı zamanda sürece doğrudan müdahil olarak, talepleriyle yerel otoritelerin kararlarını etkilemiştir. Bu durum, muhacirlerin taşra yapısındaki esnekliğe nüfuz edebilme becerilerini ve iskân politikalarının uygulama aşamasında ortaya çıkan karşılıklı etkileşim ortamını açıkça ortaya koymaktadır.

Tüm bu bulgular, Osmanlı Devleti'nin zorunlu göç dalgalarını yalnızca insani bir kriz değil, aynı zamanda idarî, mali ve toplumsal yeniden yapılanma süreci olarak gördüğünü göstermektedir. Gelibolu örneği, göç yönetiminin sahadaki çok katmanlı doğasını, yerel direniş biçimlerini ve devletin çözüm arayışlarını belge temelli bir yaklaşımla görünür kılmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı (A.MKT.DV). 189-7, H. 14/09/1277.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM). 199-68, H. 27/04/1277; 199-74, H. 28/04/1277; 200-46, H. 07/05/1277; 200-85, H. 08/05/1277; 209-79, H. 10/08/1277; 232-33, H. 21/12/1277; 226-49, H. 09/01/1278; 231-60, H. 04/02/1278; 306-84, H. 16/02/1281; 308-87, H. 08/03/1281; 316-95, H. 06/06/1281; 315-61, 22/06/1281.

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL). 123-41, H. 03/06/1277; 129-4, H. 18/12/1277.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD). 327-35, H. 28/03/1277; 329-9, H. 14/04/1277; 330-22, H. 21/04/1277; 330-65, H. 23/04/1277; 333-32, H. 07/05/1277; 332-79, H. 12/05/1277; 334-99, H. 19/05/1277; 337-60, H. 16/06/1277; 365-58, H. 28/02/1278; 398-93, H. 07/08/1278.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM). 420-19, H. 25/01/1277; 420-51, H. 26/01/1277; 420-61, H. 26/01/1277; 435-93, H. 28/04/1277; 477-89, H. 04/05/1277; 491-16, H. 01/01/1278; 790-49, H. 15/02/1281; 794-46, H. 05/03/1281; 796-7, H. 06/03/1281; 812-77, H. 07/05/1281; 815-30, H. 08/06/1281.

Cevdet Evkaf (C.EV). 490-24779, H. 21/10/1280.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT). 560-52, H. 15/07/1283.

İrade Dahiliye (İ.DH). 479-32201, H. 04/04/1278; 464-30949, H. 05/04/1277.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL). 440-19523, H. 24/05/1277; 441-19586, H. 10/06/1277; 526-23636, H. 28/07/1280.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS). 28-1220, H. 17/12/1280.

Maliye Masraf Defteri (ML.MSF.d). 16913, H. 22/10/1279; 16966, H. 25/01/1280; 17038, H. 27/03/1280; 17139, H. 29/06/1280.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL). 320-61, H. 07/06/1274; 387-9, H. 17/10/1278; 962-19, H. 04/11/1279; 498-99, H. 05/02/1283; 500-77, H. 13/02/1283; 508-41, H. 08/06/1283; 508-75, H. 16/06/1283; 694-77, H. 02/08/1281; 1017-38, H. 22/03/1281.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Çiçek, N. (2009). Talihsiz Çerkeslere İngiliz peksimeti: İngiliz arşiv belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64 (1), 75–92.

Demirtaş, M. (2011). Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları. *Bilig*, 52, 17-44.

Dündar, F. (2021). *Hicret, dîn ü devlet: Osmanlı göç politikası (1856-1908)*. İletişim Yayınları.

- Erdem, U. (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eren, A. C. (1966). *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu Çıkarılan Tüzükler*. Nurgök Matbaası.
- Göktepe, R. (2007). *Kırım Savaşı sonrası Osmanlı basınında Kafkasya ve Kırım göçleri* (Yüksek lisans tezi), Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gurulkan, K., Çınar, A. O., Genç, Y. İ., & Demirbaş, U. (Ed.). (2012). *Osmanlı Belgelerinde Kafkasya göçleri* (Cilt 1). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Habiçoğlu, B. (1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. Nart Yayıncılık.
- İpek, N. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı tarihi* (Cilt 7). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karataş, Ö. (2012). 19. yüzyılda Balkanlarda Kafkas muhacirlerinin iskânı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12 (2), 355-384.
- Karataş, Ö. (2013). 19. yüzyılda Anadolu'da Çerkes göçmenlerinin iskânları sırasında karşılaştıkları sorunlar: Uzunyayla örneği. *Karadeniz Araştırmaları*, 36, 75-90.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı'dan günümüze etnik yapılanma ve göçler*. (B. Tırnakçı Çev.), Timaş Yayınları.
- Küçük, B. (2018). *Biga kazasında muhacir yerleşimleri ve yaşanan sorunlar (1856-1910)* (Yüksek lisans tezi), Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- McCarthy, J. (2018). *Ölüm ve sürgün: Osmanlı Müslümanlarının etnik kıyımı (1821-1922)* (F. Sarıkaya, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Polat, H. (2022). XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin muhacirleri devlet çiftliklerine iskânı. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1788-1817.
- Pul, A. (2011). Trabzon ve Samsun limanları üzerinden Kafkasya muhacirlerinin iskânı (1860-1864). *Sürgün 21 Mayıs 1864* içinde (181-208 ss.), Kafkas Araştırmaları Kültür ve Dayanışma Vakfı.
- Sağlam, N. (2017). Arşiv Belgelerine Göre Canik'te Çerkes Muhacirler ve İskânları. Osman Köse (Ed.), *Geçmişten Günümüze Göç - II* içinde (1357-1375 ss.). Samsun.
- Tepekaya, M. (2006). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4 (2), s. 463-480.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkasya'dan göçler 1856-1876*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Saydam, A. (2014). Soykırımdan kaçış: Cebel-i Elsine'den Memâlik-i Mahrûsa'ya. M. Hacısalihoglu (Ed.), *1864 Kafkas tehciri: Kafkaslarda Rus kolonizasyonu, savaş ve sürgün içinde* (71-115 ss.). Balkar & IRCICA.
- Taşcan, A. (2021). XIX. yüzyıl sonlarında Edirne Vilâyeti'nin idari, iktisadi ve sosyal tarihinden bir kesit (826 numaralı Ayniyat Defteri kayıtlarına göre). *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 10 (1), 267-306.
- Temizkan, A. (2010). Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat. *Karadeniz Araştırmaları*, 25 (25), 77-92.
- Tiryaki, K. (2020). *Osmanlı Devleti'nde Muhacirîn-i İslamiyenin iskânı: Problemler ve çözüm çabaları (1850–1900)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz Orat, J. (2008). Göç yollarında Kafkaslar'dan Anadolu'ya göç hareketleri. *Bilig*, (46), 37-56.
- Yılmaz, M. (1999). XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin muhaciri iskan politikası. *Osmanlı* (Cilt 4) içinde (587-602 ss.). Yeni Türkiye Yayınları.
- Yılmazel, A. F. (2000). *19. yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç ve iskân hareketleri*. (Yüksek lisans tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yüca, Ş. (2020). *Tanzimat dönemi göç yönetimi*. (Yüksek lisans tezi). İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.